

ÉLŐ NYELVI SZÓTAG-MORFONOLÓGIAI JELENSÉGEK NYELVTÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

SZABÓ GÉZA

Örvendetes, hogy a szótag problematikája a nyelvtörténeti kutatásokban — az utóbbi időben különösen — egyre meghatározóbb szerepet játszik, és ebben Benkő Lorándnak úttörő érdemei vannak (vö. ÁrpSzöv. 63 kk, uitt további irodalom is). Empirikus tapasztalataim alapján úgy vélem, hogy a szótag szervező elvét **élő nyelvi kutatásainkban** messzemenően figyelembe kell vennünk. A szótag nyelvünkben ugyanis nem csupán hangtani–ritmikai egység, hanem annál sokkal több, ezért dialektológiánkban a morfonológiának is számolnia kell vele. A kérdés taglalásába a hellyel való takarékoság miatt nem mehetek bele. Itt csupán arra teszek kísérletet, hogy mai nyelvjárásaink szótag-morfonológiai jelenségei alapján a magyar magánhangzók rövid:hosszú szembenállásának kialakulásához gondolatokat, észrevételeket fogalmazzak meg. Ezzel kívánom hangsúlyozni, hogy az élő nyelvi szótag-morfonológia a nyelvtörténeti kutatásoknak is nélkülözhetetlenül fontos forrása.

Ismeretes, hogy nyelvünk írott emlékei hosszú ideig nem jelölik vagy meglehetősen következtelenül jelölik a magánhangzók időtartamát. Ennélfogva a nyelvtörténeti kutatások a magánhangzó-fonémák rövid:hosszú szembenállását tekintve számos kérdésben nem kaphatnak egyértelmű választ (vö. Bárczi: MNyT. 163). Az élő nyelv nyilvánvalóan nélkülözhetetlenül fontos támaszt jelent a hangtörténeti kutatásokban (vö. Benkő: Nyjtört. 44. kk). Tanulmányomban a területi nyelvváltozatok idevágó vallomásait kívánom hasznosítani. Nyelvjárásaink magánhangzóinak kvantitásproblémáit elemezve kívánok történeti tanulságokat leszűrni.

Az ősmagyar kori tövégi vokálisok lekopásával/eltűnésével kapcsolatba hozható „pótlónyúlás” körül — úgy vélem — még mindig sok a tisztázatlanság. Mai nyelvjárásainkból sok olyan szót lehet felmutatni, amelyben a „pótnyúlás” máig nem ment végbe (vö. Imre: MMNyjR. 211, 218, 224 stb.). — A Dunántúl nagy részén — és több más kisebb-nagyobb régióban foltszerűen — az irodalmi nyelvi felső nyelvállású hosszú *ú/ű/i* magánhangzó-fonéma helyett a rövid *u/ü/i* használatos, például *buza, lud, kut, ut; füz, szüz, tüz; tiz, viz* stb. — A nyugati, északi, keleti típusú nyelvjárásokból bőven lehetne idézni adatokat arra, hogy az eredeti rövid *e, ě* magánhangzó nem nyúlt meg.

Az újabb hangtörténeti kutatások eredményeiből arra lehet következtetni, hogy a korai ősmagyarban rövid:hosszú magánhangzó-fonéma oppozíció nem volt (vö. Benkő: Árp.Szöv. 116). Ám a hosszú magánhangzó-fonémák keletkezésével kapcsolatos nézetek, elképzelések több olyan kérdést nyitva hagynak, amelyek egyáltalán nem lényegtelenek a magyar nyelv magánhangzói kvantitásának kutatása szempontjáról. Így például az ősmagyar végén, az ómagyar elején lezajlott tövégi vokális eltünése miért nem okozott egységesen „pótlónyúlást” tö belsejében, illetőleg utolsó szótagban? Hogyan magyarázható, hogy a magyar nyelvterület jelentős részein, különösen a peremnyelvjárásokban a „pótlónyúlás” ellenére sincs hosszú megfelelője az irodalmi nyelvi *ú/ű/i* fonémáknak?

A magyar nyelvterület középső és keleti részén, tehát meglehetősen nagy területen ma is elevenen él a népnyelvben, sőt a regionális köznyelv területi formációiban is az a jelenség, hogy szótagzáró helyzetben az *l, r, j* a megelőző rövid magánhangzót megnyújtja (vö. Imre: i. m. 297). Az így megnyúlt magánhangzó időtartama hosszú vagy félhosszú lesz — beszédtempótól, hangsúlyviszonyoktól függően. A szótagzáró *l, r, j* hatására keletkezett hosszú (=megnyúlt) magánhangzók realizációja területileg mutathat különbséget. Így például a tiszai, illetőleg a székely nyelvjárásokban a szótagzáró *l, r, j* hatására keletkezett alsó és középső nyelvállású hosszú magánhangzó fonetikailag rendszerint nem esett egybe az alsó és középső nyelvállású hosszú magánhangzó-fonémákkal. A „megnyúlt” magánhangzók általában széles ejtésűek, azaz a nyelv állása — függőleges irányban történő mozgását tekintve — nem változik, például *a:ā* (*ablak*, de: *āлма*, *ājtó*, *magyar* stb.); *e:ē* (*eke*, de: *bēlső*, *ērdő*, *lējtő* stb.); *e:ē* (*emberek*, de: *embēr*, *kendēr*, *vermēl* stb.); *o:ō* (*olasz*, de: *ōlvas*, *ōrgona* stb.); *ō:ō* (*köröm*, de *kōrmős*, *ōldős*, *bōmból* stb.). Ugyanakkor a rövid:hosszú magánhangzó-fonémák képzése során a nyelv vízszintes mozgását tekintve változtatja helyét, helyzetét, s ennél fogva a hosszú magánhangzók zártabb képzésűek: *e:é*; *ē:é*; *o:ó*; *ō:ő*. A hosszú magánhangzó-fonéma képzésekor a nyelv vízszintes irányban — jól érzékelhetően — megemelkedik. Az *a:á* fonemapár esetében az illabiális hosszú *á* képzésekor a nyelv kb. egy fokkal lejjebb van, mint a labiális rövid *a* képzésekor. — A későbbiekben világossá válik, miért fontos hangsúlyozni, hogy a szótagzáró *l, r, j* által megnyúlt magánhangzók hangszíne különbözik a hosszú magánhangzó-fonémákétól. Itt jegyzem meg, hogy a szótagzáró *l, r, j* megnyújtotta *ū/ű/i* már csak grafikai különbséget mutat az *ú/ű/i* hosszú magánhangzó-fonémákkal szemben.

Különböző gyakorisággal szinte az egész nyelvterületen megtalálható a szótagzáró *l* hang kiesése, ha az *l-t t, d, n, cs, gy* követi. Ez a jelenség a kevésbé igényes köznyelvi változatba is behatol. Az *l* kiesése esetén a rövid magánhangzó-fonéma helyett általában hosszú párja jelenik meg: *bót*

(*<bolt*), *vót* (*<volt*), *főd* (*<föld*), *kúcs*, (*<kulcs*), *küd* (*<küld*) stb. — Ám a nyelvterület jelentős részén, különösen nagy gyakorisággal a nyugati típusú nyelvjárásokban a szótagzáró *l* kiesik abban az esetben is, ha utána *t*, *d*, *n*, *cs*, *gy* mássalhangzó nem áll. Az *l* hang kiesésével együtt a megelőző rövid magánhangzó megnyúlik, és így a rövid magánhangzó-fonéma hosszú párja jelenik meg általában: *óvas* (*<olvas*), *föső* (*<fölső*), *ütem* (*<ültem*) stb. A nyelvterület több régiójában, különösen nagy gyakorisággal Dunántúlon a szótagzáró helyzetben lévő *l* előtti *a*, *e* hang hosszú *ā*, *ē* minőségben realizálódik: *bēső* (*<belső*), *nyēvē* (*<nyelve*), *hāgat* (*<hallgat*), *tāpa* (*<talpa*) stb. A hellyel való takarékoság miatt nem térhetek ki a szóban forgó *ā*, *ē* polifonémikus hang részletesebb taglalására.

Ugyanakkor megemlítem, hogy a szótagzáró *l*, *r*, *j* hatására az *a*, *e* rövid magánhangzóból ugyancsak *ā*, *ē* lesz. Ám nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy Nyugat-Dunántúl bizonyos régióiban az ún. polifonémikus értékű *ā*, *ē* hang *ó*, *é* hosszú magánhangzó-fonémában ölt testet: *ósó* (*<alsó*), *tóp* (*<talp*), *hógat* (*<hallgat*), *bēső* (*<belső*), *nyēvē* (*<nyelve*) stb.

Ebben a megközelítésben tehát a dunántúli (nyugati) típusú nyelvjárásokban a „polifonémikus értékű” *ā*, *ē* joggal megemlíthető a hosszú magánhangzó-fonémákhoz társítva is, de a rövid magánhangzó-fonémákhoz is erős szálak fűzik. Nem vitatható, hogy hangcsoport értékű magánhangzójelenséggel van dolgunk. Az *al/el* + mássalhangzó, illetőleg az *al/el* szóvégi helyzetben a nyugati nyelvjárásokban *ā*, *ē* ~ *ó*, *é*, illetőleg *a*, *e* magánhangzóban realizálódik. Nem lehet véletlen, hogy az *al/el* > *a*, *e* realizációja abban a nyelvjárási régióban valósul meg, ahol az *ul/ül/il* + mássalhangzó esetében vagy szóvégi helyzetben *u/ü/i* lesz.

A szótagzáró *l*, *r*, *j* nyújtó hatását, valamint a szótagzáró *l* kiesésével létrejövő magánhangzónyúlást történeti gyökereiben nem tartom egymástól független hangtani jelenségnek. Azt sem tartom kizártnak, hogy ómagyar vagy talán ősmagyar hangtani jelenség „származékával” van dolgunk. A szótagzáró *l*, *r*, *j* „nyújtó hatása”, illetőleg a szótagzáró *l* kiesése mintegy „vokalizáción keresztül” tulajdonképpen még eddig kellőképpen nem kutattott szótagmorfonológiai jelenség, amelynek fókuszában a szótagalkotó (rövid) magánhangzó-fonéma kvantitásbeli dinamizmusa áll. Úgy látszik, hogy főképpen az alsó nyelvállású rövid magánhangzó-fonémák (*a*, *e*) tekinthetők olyan megörzödött dinamikus szótagmagnak, amely „kombinatorikus” hosszú realizációként ma is keresi helyét a hosszú magánhangzó-fonémák rendszerében: *ā*, *ē* > *ó*, *é*, például: *āsó* (*<alsó*), *bēső* (*<belső*), > *ósó*, *bēső* stb. Ebből következik, hogy a szótagzáró *l*, *r*, *j* előtt jelentkező rövid → félhosszú/hosszú időtartamváltakozás, valamint az *l* kivetésével előállott magánhangzónyúlás sajátos morfonológiai jelenség, amely talán kulcsa lehet számtalan paradigmikus időtartam váltakozásának is. Ám azt sem

zárhatjuk ki, hogy a dinamikus szótagmagként szereplő rövid magánhangzó-fonémák vagy legalábbis egy részük fontos szerepet játszottak a rövid: hosszú magánhangzó oppozíciók kialakításában.

A szótagzáró *l* kivetésével kapcsolatos „pótlónyúlás” és a szótagzáró *l*, *r*, *j* nyújtó hatása a területi nyelvváltozatokban genetikailag azért tűnik összetartozónak, mert a rövid magánhangzó dinamikus időtartamcseréje/változtatása mindkét esetben lényegében a szótag fonémaszerkezetének függvényében áll. Ha bizonyos, szonorikus mássalhangzó szótagzáróként követi a rövid magánhangzót mint szótagmagot, akkor a rövid magánhangzó időtartama megnyúlik. A szótagzáró *l* kivetésével létrejött „polifonemikus értékű” \bar{a} , \bar{e} esetében, éppen szótag-hangszerkezetváltás következtében az időtartam rögzült: *al-só* > \bar{a} -só, *bel-ső* > $\bar{b}\bar{e}$ -ső stb. A szótagzáró *l*, *r*, *j* viszont úgy fejti ki nyújtó hatását, hogy a zárt szótag megmarad, ezért itt az eredetileg rövid magánhangzó időtartamrealizációja szükségszerűen nem lesz minden esetben hosszú, lehet félhosszú is, mert a beszédtempó, értelmi hangsúly a magánhangzóhosszúságot befolyásolhatja. Ám hadd említsem meg, hogy több olyan nyelvi régióról tudunk a keleti típusú nyelvjárásokból, ahol a megnyújtott \bar{e} , \bar{o} , $\bar{ö}$ hangok *é*, *ó*, *ő* fonémákban, illetőleg *uó*, *üő*, $\bar{e}\bar{e}$ megoldású diftongusokban jelennek meg.

Megjegyzendő, hogy a szóban forgó területi változatokban a morfemikusan kötött *ó/ő/é* hosszú fonémák realizációja általában záródó diftongusos: *óu*, *őü*, *éi*. — Egyébként tisztázatlan morfonológiai kérdés, hogy az említett keleti típusú területi változatokban a szótagzáró *l*, *r*, *j* hatására megnyúlt \bar{a} még diftongusos realizációban (*oā*) sem képes az *ó* fonéma irányába hatolni, holott az *e* párjának ez megadatik: *vedér* (<*veder*), *féső* (<*felső*) stb. (vö. Horger: MNyj. 48).